

Sémantika a intenzionální sémantika

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz
http://nlp.fi.muni.cz/nlp_intro/

Obsah:

- ▶ Sémantika
- ▶ Intenzionální sémantika

Sémantika

studium významu – rozdílné, i když překrývající se přístupy různých vědeckých disciplín:

- ▶ **filosofie** – Jak je možné, že něco vůbec něco znamená?
Jaký typ relace musí být mezi X a Y, aby X znamenalo Y? (filosofie jazyka)
- ▶ **psychologie** – psycholingvistika – experimentální studie, jak jsou významy reprezentovány v mysli a jaké mechanismy ovlivňují při kódování a dekódování zpráv (délka odezvy u konkrétní a abstraktní se liší)
- ▶ **neurologie** – jak jsou psychologické stavy a procesy *implementovány* na úrovni neuronů v mozku

Princip kompozicionality

Význam složeného tvrzení je funkcí významu jednotlivých komponent.

(je určován, je odhadnutelný, každá složka hraje význam?)

propojuje syntax (určuje funkci) se **sémantikou** (dodává významy komponent a získává význam celku)

nekompozicionalita: idiomy, ustrnulé metafory, kolokace, klíče

Listém je jazykový výraz, jehož význam není určen významy jeho částí (pokud existují), a který si tedy uživatel jazyka musí zapamatovat jako kombinaci formy a významu.

Význam v jazyce

Rozdělení studia významu v jazyce:

- ▶ **lexikální sémantika**
- ▶ **gramatická sémantika** – větné fráze, slovtvorba
- ▶ **logická sémantika** – výroková, predikátová a vyšší logiky
- ▶ **lingvistická pragmatika**

entail = znamenat, vyplývat; nutnost a očekávanost

1. X přestal zpívat ?→? X nepokračoval ve zpěvu
2. X je kočka ?→? je zvíře
3. X je v jiném stavu ?→? X je žena
4. X je fyzikální objekt ?→? X má hmotnost
5. X je čtyřnožec ?→? X má čtyři nohy
6. X je žena Y ?→? X není dcera Y

Textové vyplývání

Textové vyplývání = po přečtení *t* lidé usoudí, že nejspíš platí *h* (*Textual Entailment, Natural Language Inference, NLI*)

soutěž **Recognizing Textual Entailment**, od roku 2004

- ▶ úkol – dostaneme dva úseky textu a musíme (strojově) rozhodnout, jestli význam hypotézy vyplývá (je odvoditelný) z textu
- ▶

```
<pair id="59" value="FALSE" task="IR">
  <t>Two Turkish engineers and an Afghan translator kidnapped
  in December were freed Friday.</t>
  <h>translator kidnapped in Iraq</h>
</pair>
<pair id="64" value="TRUE" task="IR">
  <t>The wait time for a green card has risen from 21 months
  to 33 months in those same regions.</t>
  <h>It takes longer to get green card.</h>
</pair>
```
- ▶ v současnosti úloha předtrénování **neurálních jazykových modelů** – *Next sentence prediction* (BERT), *Sentence order prediction* (ALBERT)

RTE výzvy – výsledky

soutěže **RTE Challenge**:

- ▶ nejlepší úspěšnost 70–80 %, lepší na krátkých textech
- ▶ techniky založené na **sumarizaci** a **extrakci informací**
- ▶ vstupy a (některé) výstupy jsou k dispozici na **Textual Entailment Resource Pool** (na aclweb.org):
 - datové sady
 - jazykové zdroje využitě v nástrojích
 - nástroje pro **syntaktickou analýzu**, **rozpoznávání entit**, **určování podobnosti**, ...

Výzva Winograd Schema

Winograd Schema Challenge (WSC)

I. **The trophy** would not fit in **the brown suitcase** because **it** was too big (small). What was too big (small)?

Answer 0: the trophy

Answer 1: the suitcase

II. **The town councilors** refused to give **the demonstrators** a permit because **they** feared (advocated) violence. Who feared (advocated) violence?

Answer 0: the town councilors

Answer 1: the angry demonstrators

- ▶ vyhlásila firma **Nuance**, konala se 2016 a 2018
- ▶ pojmenovaná po **Terrym Winogradovi**, autorovi dialogového systému **SHRDLU** v roce 1968
- ▶ řeší problém **rozpoznávání anafor**
- ▶ úspěšnost 2016 32–58 % na 60 otázkách (náhodné odpovědi = 44 %)
- ▶ úspěšnost 2020 88–90 % pomocí velkých transformer modelů
- ▶ součást **General Language Understanding Evaluation (GLUE)** testovací sady

Praktické výstupy sémantické analýzy – SemEval

SemEval – série soutěží a workshopů se zaměřením na **praktické výstupy** analýzy významu textu

- ▶ od roku 1998 (**SenseEval**) po současnost <https://semeval.github.io/>
- ▶ vybrané **sdílené úlohy** (*shared tasks*) včetně anotovaného **zlatého standardu** (*gold standard*)
- ▶ množství témat – **analýza sentimentu**, **časové údaje**, **textové vyplývání**, **detekce afektivních výrazů v Twitter zprávách**, **porozumění textu**, **slovníkový význam**, ...

Problémy při analýze přirozeného jazyka

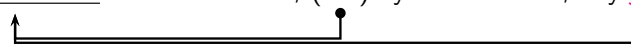
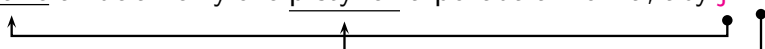
- ▶ víceznačnost
- ▶ anaforické výrazy
- ▶ indexické výrazy
- ▶ nejasnost
- ▶ nekompozicionalita
- ▶ struktura promluvy
- ▶ metonymie
- ▶ metafory

Víceznačnost

- ▶ *ambiguity*
- ▶ **víceznačnost** může být **lexikální**, **syntaktická**, **sémantická** a **referenční**
- ▶ lexikální – “stát,” “žena,” “hnát”
- ▶ syntaktická – “Jím špagety s masem.”
“Jím špagety se salátem.”
“Jím špagety s použitím vidličky.”
“Jím špagety se sebezapřením.”
“Jím špagety s přítelem.”
- ▶ sémantická – “**Jeřáb** je vysoký.” “Viděli jsme veliké **oko**.”
- ▶ referenční – “**Oni** přišli pozdě.” “Můžeš mi půjčit **knihu**?”
“Ředitel vyhodil dělníka, protože (**on**) byl agresivní.”

Anaforické a indexické výrazy

anaforické výrazy:

- ▶ *anaphora*
- ▶ používají **zájmena** pro odkazování na objekty zmíněné **dříve**
- ▶ “Poté co se Honza s Marií rozhodli se vzít, (**oni**) vyhledali kněze, aby **je** oddal.”

- ▶ “Marie uviděla ve výloze prstýnek a požádala Honzu, aby **jí ho** koupil.”

indexické výrazy:

- ▶ *indexicals*
- ▶ odkazují se na údaje v **jiných částech** promluvy a **mimo** promluvu
- ▶ “**Já** jsem **tady**.”
- ▶ “Proč **jsi to** udělal?”

Metafora a metonymie

metafora:

- ▶ *metaphor*
- ▶ použití slov v **přeneseném významu** (na základě podobnosti), často systematicky
- ▶ “Zkoušel jsem ten proces **zabít**, ale nešlo to.”
- ▶ “Bouře se **vzteká**.”

metonymie:

- ▶ *metonymy*
- ▶ používání **jména** jedné **věci** pro (často zkrácené) označení **věci jiné**
- ▶ “Čtu **Shakespeara**.”
- ▶ “**Chrysler** oznámil rekordní zisk.”
- ▶ “Ten **pstruh na másle** u stolu 3 chce další pivo.”

Nekompozicionalita

- ▶ *noncompositionality*
- ▶ příklady porušení pravidla kompozicionality u ustálených termínů nebo přednost jiného možného významu při určitých spojeních
- ▶ “aligátóří boty,” “basketbalové boty,” “dětské boty”
- ▶ “pata sloupu”
- ▶ “červená kniha,” “červené pero”
- ▶ “bílý trpaslík”
- ▶ “dřevěný pes,” “umělá tráva”
- ▶ “velká molekula”

Logická analýza přirozeného jazyka

logická analýza PJ – analýza významu výrazů (vět) PJ

přirozený jazyk = nástroj *pojmového* uchopení reality

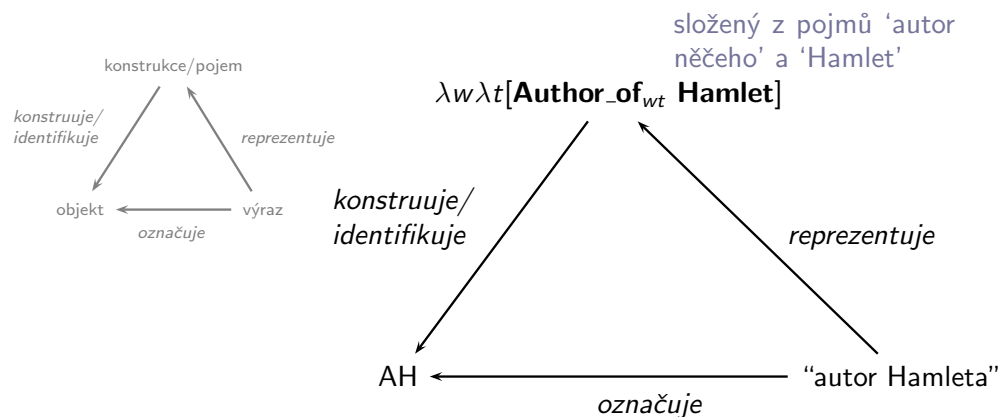
pojem – kritéria/procedury umožňující identifikovat různé konkrétní a abstraktní objekty

např. “**planeta**” – třída nebeských těles s určitými charakteristikami – obíhá po oběžné dráze kolem slávice, není zdrojem světla, ...

- ▶ **pojem** \neq **výraz** – např. výrazy v různých jazycích často reprezentují stejný pojem (pojem(“prvočíslo”) \equiv pojem(“prime number”))
- ▶ **pojem** \neq **představa** – představa je *subjektivní*, pojem je *objektivní*
- ▶ pojmy mohou identifikovat různé objekty:
 - jedno individuum – *individuální pojmy* (např. Petr, Pegas, prezident ČR)
 - třídu objektů – *vlastnost* (např. červený, šelma, hora)
 - *n-člennou relaci* – *vztah* (např. otec (někoho), křivdit (někdo někomu))
 - pravdivostní hodnotu – *propozice* (např. v Brně prší)
 - funkcionální přiřazení – *empirické funkce* (např. rychlost)
 - číslo – (fyzikální) *veličiny* (např. rychlost světla)

Vztah pojmu a výrazu

ve zjednodušené podobě: pojem odpovídá **logické konstrukci**

funkce ukazující v našem světě
na Williama Shakespeara

Omezenost predikátové logiky 1. řádu

dva omezující rysy:

- ▶ nedostatečná expresivita
- ▶ extenzionalismus

Expresivita: vyjadřovací síla jazyka

“Je-li barva stropu pokoje č. 3 uklidňující, je pokoj č. 3 vhodný pro pacienta X a není vhodný pro pacienta Y.”

analýza ve **výrokové logice:**

$P \Rightarrow (Q \wedge \neg R)$

P	“Barva stropu pokoje č. 3 je uklidňující.”
Q	“Pokoj č. 3 je vhodný pro pacienta X.”
R	“Pokoj č. 3 je vhodný pro pacienta Y.”

analýza v **PL1:**

$U(B) \Rightarrow (V(P, X) \wedge \neg V(P, Y))$

U	třída uklidňujících objektů
B	individuum ‘barva stropu pokoje č. 3’
V	relace mezi individui ‘být vhodný pro’
P	individuum ‘pokoj č. 3’
X, Y	individua ‘pacient X’ a ‘pacient Y’

Nedostatečná expresivita PL1 – pokrač.

Červená barva je krásnější než hnědá barva. Kostka je červená.

analýza v PL1:

$Kr(\check{C}_1, H)$ $\check{C}_2(Ko)$

\check{C}_1 individuum 'červená barva'
 \check{C}_2 vlastnost individuí 'být červený' (třída červených objektů)

nelze vyjádřit $\check{C}_1 \equiv \check{C}_2$

Extenzionalismus PL1 – pokrač.

ano *V Brně prší*

ano – **pravdivostní hodnota true**
V Brně prší – **propozice** – označuje pravdivostní hodnotu, která se mění (alespoň) v čase

i když hodnota někdy závisí na světě a čase, samotný význam na nich nezávisí

Extenzionalismus PL1

Varšava

hlavní město Polska

Varšava – **jméno individua**, jasně identifikovatelné a odlišitelné
hlavní město Polska – **individuová role**, momentálně identifikuje Varšavu, ale dříve to byl i Krakov

'*hlavní město Polska*':

- ▶ závisí na světě a čase
- ▶ pochopení významu, ale není vázané na znalost obsahu – tj. **význam** na světě a čase **nezávisí**

číslo X je větší než číslo Y *budova X je větší než budova Y*

matematické větší než – **relace** dvojic čísel, pevně daná
empirické větší než – **vztah** dvou individuí, který se může měnit v čase (otec a syn)

Extenze a intenze

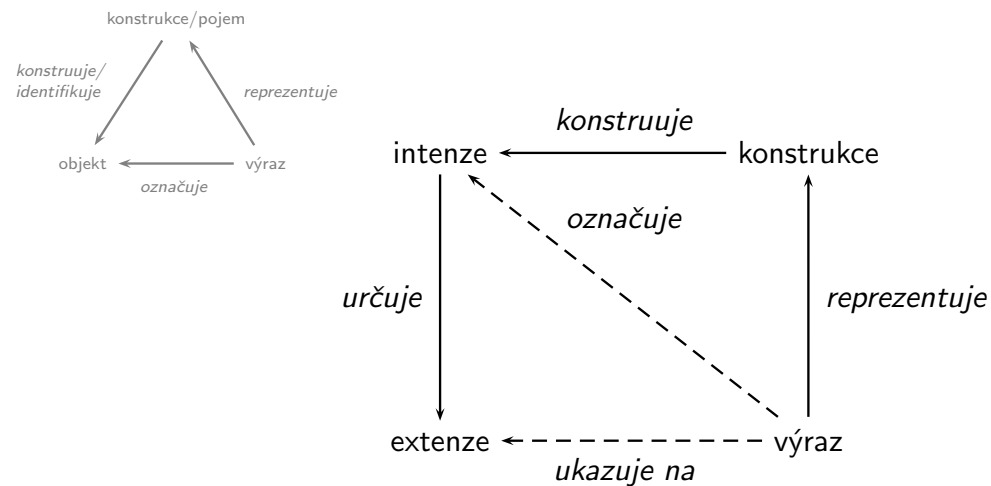
Definujeme:

- ▶ **intenze** – objekty typu funkcí, jejichž hodnoty závisí na světě a čase
- ▶ **extenze** – ostatní objekty (na světě a čase nezávislé)

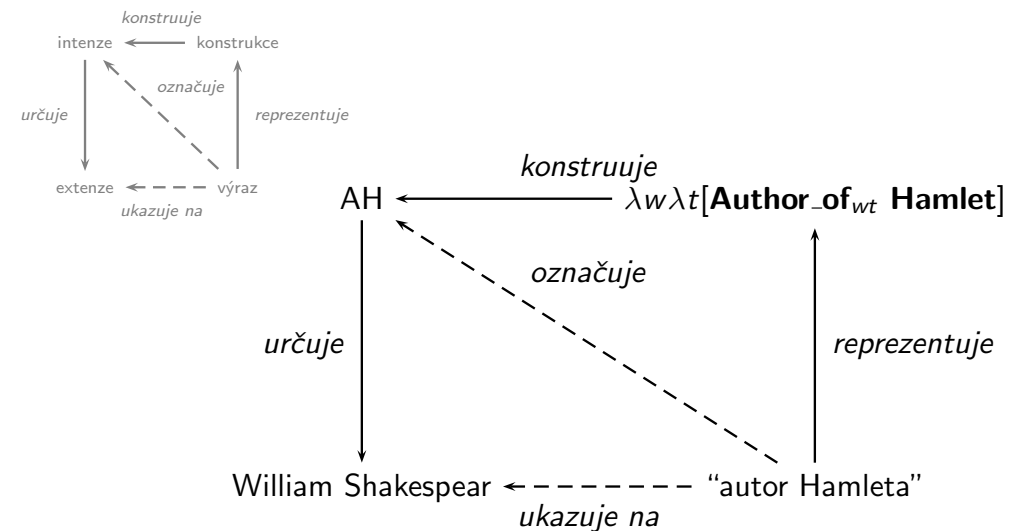
časté extenze a intenze:

<i>extenze</i>	<i>intenze</i>
individua	individuové role
třídy	vlastnosti
relace	vztahy
pravdivostní hodnoty	propozice
funkce	empirické funkce
čísla	veličiny

Rozšířený vztah výrazu a významu u intenzí

Rozšířený vztah výrazu a významu u intenzí

Transparentní intenzionální logika

- ▶ *Transparent Intensional Logic*, TIL
- ▶ **logický systém** speciálně navržený pro zachycení **významu výrazů PJ**
- ▶ autor **Pavel Tichý**: *The Foundations of Frege's Logic*, de Gruyter, Berlin, New York, 1988.
- ▶ obdobná teorie – *Montagueho intenzionální logika* – Tichý ukazuje její nedostatky
- ▶ Tichý vychází z myšlenek – *Gottlob Frege* (1848–1925, logik) a *Alonzo Church* (1903–1995, teorie typů)
- ▶ vlastnosti:
 - rozvětvená **typová hierarchie** (s typy **vyšších řádů**)
 - **temporální**
 - **intenzionální** (intenze × extenze)
- ▶ **transparentost**:
 1. nositel významu (**konstrukce**) není prvek formálního aparátu, tento aparát pouze *studuje* konstrukce
 2. zachycení intenzionalita je přesně popsáno z matematického hlediska

Typy v TILu

typ objektu:

- ▶ základní typy – **typová báze** = $\{o, \iota, \tau, \omega\}$
- ▶ **funcionální typy** – **funkce** nad typovou bází
např. $\iota, ((\iota\tau)\omega), (o\iota), (((o\iota)\tau)\omega), ((o\tau)\omega), \dots$
 $((\alpha\tau)\omega) \dots$ závislost na světě a čase, vyjadřuje **intenze** – zápis $\alpha_{\tau\omega}$
- ▶ typy **vyšších řádů** – obsahují i třídy konstrukcí řádu $n - *n$

Základní typy TILu

umožňují přiřadit typ objektům z **intenzionální báze** jazyka – třída **základních vlastností** (barvy, rozměry, postoje, ...) popisujících stav světa

- ▶ **o** (omikron, o) ... **pravdivostní hodnoty** Pravda (*true*, T) a Nepravda (*false*, F)
přesně odpovídají běžným logikám, typy **logických operátorů** – (oo), (ooo)
- ▶ **ι** (jota) ... třída **individuí**
individua ovšem ne jako kompletní objekty, ale jako **numerická identifikace** nestrukturované entity
- ▶ **τ** (tau) ... třída **časových okamžiků** (jako časového kontinua)
zachycení závislosti na čase; současně třída **reálných čísel**
- ▶ **ω** (omega) ... třída **možných světů**
zachycení empirické závislosti na stavu světa

Možné světy

termín **možný svět** – Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716, filozof a matematik)

požadavky na definici “možného světa:”

- ▶ soubor **myslitelných faktů**
- ▶ je **konzistentní** a **maximální** ze všech takových souborů
- ▶ je **objektivní** (nezávislý na individuálním názoru)

mezi možnými světy existuje právě jeden **aktuální svět** jeho znalost \equiv vševědoucnost

Možné světy v TILu

možný svět v TILu = *rozhodovací systém*, pro \forall prvek intenzionální báze obsahuje **konzistentní přiřazení** hodnot

příklad – realita s 2 objekty a 2 vlastnostmi (9 možných světů):

být hubený	být tlustý			
	{Laurel, Hardy}	{Laurel}	{Hardy}	\emptyset
{Laurel, Hardy}	×	×	×	w_1
{Laurel}	×	×	w_2	w_3
{Hardy}	×	w_4	×	w_5
\emptyset	w_6	w_7	w_8	w_9

Princip intenzí v TILu

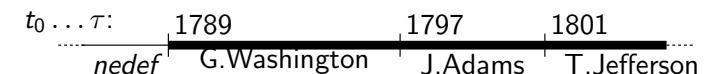
být hubený ... objekt typu $(ol)_{\tau\omega}$, funkce z možných světů a času do tříd individuí

w ... proměnná typu ω , možný svět

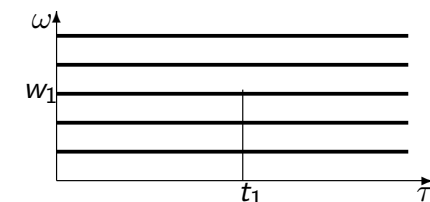
t ... proměnná typu τ , časový okamžik

[být hubený $w t$] ... konstruuje (ol) -objekt, třídu individuí, kteří mají ve světě w a čase t vlastnost **být hubený** (značíme **být hubený_{wt}**)

Americký prezident _{w_{act}} (zkr. $P_{w_{act}}$) ... l_{τ} $P_{w_{act}t_0} \dots l_i$
pokud aplikujeme jen w – získáme **chronologii**

intenzionální sestup – identifikace extenze pomocí intenze, světa w_1 a času t_1

Nejčastější typy

extenze		intenze	
individua	... ι	individuové role	... $\iota_{\tau\omega}$
třídy	... $(o\iota)$	vlastnosti	... $(o\iota)_{\tau\omega}$
relace	... $(o\alpha\beta)$	vztahy	... $(o\alpha\beta)_{\tau\omega}$
pravdivostní hodnoty	... o	propozice	... $o_{\tau\omega}, \pi$
funkce	... $(\alpha\beta)$	empirické funkce	... $(\alpha\beta)_{\tau\omega}$
čísla	... τ	veličiny	... $\tau_{\tau\omega}$

Konstrukce

konstrukce v TILu:

- ▶ **proměnná** typu α , v závislosti na **valuaci** konstruuje α -objekt $x \dots \iota$
- ▶ **trivializace** objektu **A** typu α , konstruuje právě objekt **A**
 ${}^0A \dots \alpha \quad \mathbf{A} \dots \alpha$
- ▶ **aplikace** konstrukce $X \dots (\alpha\beta_1 \dots \beta_n)$ na konstrukce Y_1, \dots, Y_n typů β_1, \dots, β_n , konstruuje objekt typu α
 $[XY_1 \dots Y_n] \dots \alpha$
- ▶ **abstrakce** konstrukce $Y \dots \alpha$ na proměnných x_1, \dots, x_n typů β_1, \dots, β_n , konstruuje objekt/funkci typu $(\alpha\beta_1 \dots \beta_n)$
 $\lambda x_1 \dots x_n [Y] \dots (\alpha\beta_1 \dots \beta_n)$

Příklady analýzy podstatných jmen

pes, člověk

$x \dots \iota$: **pes**_{wtX},
pes/ $(o\iota)_{\tau\omega}$

prezident

prezident/ $\iota_{\tau\omega}$

volitelnost

volitelnost/ $(o\iota_{\tau\omega})_{\tau\omega}$

výška

výška/ $(\tau\iota)_{\tau\omega}$

výrok, tvrzení

$p \dots *n$: **výrok**_{wtP},
výrok/ $(o*n)_{\tau\omega}$

válka, smích,
zvonění

válka/ $(o(o\pi))_{\omega}$

leden, podzim

leden/ $(o(o\tau))$

individuum z dané třídy
individuí

individuová role

vlastnost individuové role

empirická funkce

konstrukce propozice z

dané třídy konstrukcí

propozic

třída epizod – aktivita,
která koresponduje se slo-
vesem

třída časových

okamžiků — časové

intervaly

Příklady přínosu TILu

▶ propoziční postoje

Petr říká, že Tom věří, že Země je kulatá.

$\lambda w \lambda t [\text{ř}íká_{wt} Petr^0 [\lambda w \lambda t [\text{v}ěří_{wt} Tom^0 [\lambda w \lambda t [\text{k}ulatá_{wt} Země]]]]]$

▶ existence neexistujícího

Pes existuje. Jednorožec neexistuje.

v PL1: $\exists x(x = \text{pes})$ $\neg \exists x(x = \text{jednorožec})$
(jednorožec = jednorožec) \Rightarrow ($\exists x(x = \text{jednorožec})$)

v TILu:

(*) $\lambda w \lambda t [{}^0 \neg [Ex_{wt} \text{jednorožec}]]$, $Ex \stackrel{df}{=} \lambda w \lambda t \lambda p [{}^0 \sum_{\iota} [\lambda x [p_{wt} x]]]$

(*) ... "třída všech individuí s vlastností 'být jednorožcem' je v daném světě a čase prázdná."

▶ intenzionalita, vlastnosti vlastností, analýza epizod, analýza gramatického času, ...